

Gáspár Csaba László

Művészet/filozófia

Az alábbi dolgozat három részből áll. Az első két részben tisztázza a filozófia, illetve a művészet fogalmát, a harmadikban pedig az előzőekben kifejtettek következtetéseként röviden felvázolja egy lehetséges művészetfilozófia mibenlétét, illetve feladatát. A kifejtés a szerző filozófiai tanulmányaira, kutatásaira és művészeti tapasztalatára támaszkodik. Objektív, amennyiben a tárgyra irányul, és a tárgyat igyekszik megragadni, de tisztában van azzal, hogy a filozófia és a művészet esetében már magának a tárgynak a megpillantása, szemlélése és konstitúciója is szellemi aktivitás eredménye; a szellem érzékenysége, látóképessége pedig mindig a személyessé érett vizsgálódások, tanulmányok, reflexiók közegében bontakozik ki. Egy-egy elszigetelt filozófiai állításból, kijelentésből ki lehet rekeszteni a személyességet, de mélyebb vagy átfogóbb gondolatmenetből, filozófiai rendszerből aligha. Ebben a kérdésben a szerző Fichtével ért egyet, aki szerint „*hogyan valaki milyen filozófiát választ [...], attól függ, hogy milyen ember: mert egy filozófiai rendszer nem valami holt ruhanemű, amelyet tetszés szerint felölthetünk és levethetünk, hanem átjelkesíti annak az embernek a lelke, akié.*”¹

■ Filozófia

*A filozófia nem érinti a világot, hanem elsuhan fölötte.*²

Ludwig Wittgenstein

A hagyományos értelemben vett filozófia a teljes valóság gondolkodó szemlélése. Eredménye egyrészt maga a gondolkodón egzisztáló ember, másrészt a gondolkodó szemlélődésben feltáruló valóságról alkotott elgondolás, a gondolat, ami a legkülönbözőbb formában fogal-

mazódhat meg a gyakorlati életbölcsestől a művészi alkotáson keresztül az átfogó filozófiai elméletig vagy a hétköznapi élet alig feltűnő gesztusaiig.

A teljes valóságot egyrészt az alkotja, ami az embertől függ, mert ő hozta létre, másrészt az, ami tőle függetlenül létezik. A történelem folyamán a technikai-tudományos civilizációval fokozatosan növekedett az a valóságtartomány, mely az emberi tevékenység eredményeként épült ki. A (poszt)modern világ már lényegében az ember technikája és kultúrája által előállított világ. Ez – remélhetőleg és feltehetően – még nem a teljes valóság, hanem annak csak egyfajta, a jelen emberiség közösségében megélt fenoména: a valóság jelene mint jelen-valóság. Mindazonáltal ez az a primer világ, amivel manapság a gondolkodó ember a mindennapokban találkozik. Praxis és poiésis, cselekvés és alkotás a politikában, technikában, a művészetben és kultúrában – ezek jellemzik mai valóságunkat. A filozófia egyik örök feladata pedig, hogy a mindenkori embert szembesítse az őt körülvevő aktuális valóság bizonyos értelemben rejtekező egészével.

A teljes valóság mivolta szünni nem akaró vita tárgya a filozófiában. Mivel már az is kérdéses, hogy mi reális és egyben része a valóságnak, nem csoda, hogy a vitatkozás és az ellentmondásosság eleve jellemzője az összvalóságot szemlélő elmélet(ek)nek. Jóllehet a filozófia a valóság egységére és az Egészre irányul, mégis mindig csak többes számban – filozófiákként – létezik, különböző iskolák és irányzatok formájában. A filozófusok vitája azért is elkerülhetetlen jellemzője az összvalóság elméletéért folytatott küzdelemnek, mert a vitatkozó felek végső bírója maga a filozófia. A valóság elmélete nem folyamadhat semmiféle felsőbb bíróhoz vagy magasabb fokú elmélethez vitáinak elsimitása végett – hacsak nem magához a teljes valósághoz, amely azonban leginkább éppen a rá irányuló emberi reflexió különböző formáin keresztül „beszél” az emberhez.

A filozófiának mint a valóság elméletének megalkotására irányuló törekvés az észnek az Egész megragadásra vonatkozó igényét akarja érvényesíteni, tehát azt, hogy az ész tárgya az Egész legyen, és a lét egészéről mondhasson ítéletet. Erről az igényről két okból se mondhat le. Egyrészt azért, mert az esetleges lemondás maga is az ész tette lenne, amit észszerűen meg kellene indokolnia, másrészt azért, mert egyedül az ész vezérlésével lehetséges tudatos emberi élet. Ha elfojtanánk az Egész megismerésére irányuló filozófiai akaratot, akkor más helyeken, totális ideológiákban vagy irracionális mítoszokban bukkanna fel ismét, vagyis olyan alakzatokban, melyek a valóság egészének mibenlétéről és természetéről fogalmaznak meg állításokat, de nem az ész belátása révén, hanem nyers erőre és politikai hatalomra támaszkodva, vagy orákulumra hivatkozva. A racionális filozófia mint az Egész megismerésének kísérlete szükségszerű, még ha korántsem biztos, hogy a filozófia ebben az értelem-

ben lehetséges és meg is valósítható.³ Sok esetben épp a művészeteken keresztül válik lehetségessé a valóság értelmén túlmutató megformálása, illetve a valósághoz hasonló érzelmi plaszticitás megalkotása.

Amiként a valóság, úgy az ész mibenléte is kérdéses, nem beszélve a valóság és az ész viszonyának, egységének és különbözőségének következményekkel terhes problematikájáról. A filozófia legsúlyosabb kérdései saját körén belül támadnak, és folyamatos örvénylésük akkor is mozgásban tartja, ha kívülről úgy látszik, mintha tétlen meditáció lenne. Ha a filozófia az ész eszközével vizsgálja a valóságot, akkor – lévén az ész is a valóság része, mégpedig kiemelkedően értékes része – meg kell vizsgálnia az észet is, ha nem is időben mindenekelőtt, de a fontosság rendje szerint mindenek előtt. Mi az ész? Mire képes, meddig terjed ész-lelő képessége? Hány fajtája van, és ezek mire képesek? Stabil, változatlan, mindig azonos instrumentum (már ha egyáltalán instrumentum, valamiféle eszköz, és nem inkább valami fontosabb), vagy épphogy folytonosan vagy időről időre alakuló és formálódó elem? Ha történelme van, akkor miképpen lehet megítélni – ugyancsak az ész (de melyik?) segítségével – különböző történeti megvalósulásának eredményeit? Miféle ész vizsgálja az észet? Az ésszel kapcsolatos kérdések tekintetében, amikor tehát a filozófia nélkülözhetetlen önvizsgálatot folytat, mindig érdemes figyelnie a vallás kidolgozott reflexiójára, mert a *teológia* olyan ontológiai modellt implikál, ami ítélet alá vonja az észet, és egyébként is átfogó érvényességi igényével olykor messze meghalad számos filozófiai rendszert és elgondolást.

Hogy a valóság mindenkor fölényben és túlerőben van az ember megismerésével és cselekvésével szemben – e belátás elfogadásának begyakorlása a filozófia művelésének egyszerre szerény kiindulópontja és vizsgálódásának örömteljes gyümölcse. A valóság erejének elfogadása – másképpen fogalmazva: elszenvéde – nem merő szenvedés, hanem egyben aktivitás és megismerés, amennyiben a szenvedés tudásban részesít, ahogyan a görögök mondták: *pathos mathos*, a szenvedés tanulása. Mivel a filozófia végső soron a mindig nagyobb valósággal szembesít, ezért a filozófiai tanulás mindenkor valami elszenvédeésnek, szenvedőleges el- és befogadásának a képessége.⁴ Ezen a ponton olyan inspiratív élményréteget találunk, amely a művészi alkotótevékenység kiindulópontja is egyben.

Minden jelentős filozófia meggyőződése, hogy hatásos van az ember lelkére és társadalmának rendjére. Ám ez a hatás – az ember más tudományától és tevékenységeitől eltérően – nem a filozófiai aktivitáson kívül je-

lentkezik, hanem magában a filozófia művelésében, a filozófiai természetű gondolkodásban. A filozófia hatása nem haszon és hatalom. Nem növel, hanem nevel. Nem hatalmi tudást eszközöl, nem az ember cselekvési potenciálját növeli, mint a tudományok, hanem olyan tudással ajándékoz meg, amely a hatalom gyakorlóját, a cselekvések alanyát neveli ki, alkotja meg: a filozófia a gondolkodás szubjektumát formálja. Mindazonáltal a filozófia tudása korántsem erőtlenséges, és amúgy is szükségképpen megelőz bármiféle hatalomgyakorlást. Ez ugyanis előzetesen feltételezi, hogy a hatalom birtokosa rendelkezik, azaz tisztában van önmagával, máskülönben hatalma önvészélyessé válnék.⁵ A filozófia megtanít összhangban, egyetértésben élni önmagunkkal, ámde nem úgy, hogy félszegen és kimódolt terápiával kerülünk minden konfliktust, hanem az életben elkerülhetetlenül adódó konfliktusok lényegébe való gondolkodó belátás alapján. Ugyanakkor életveszélyes is lehet a filozófia. A valósággal való találkozás által inspirált gondolkodás nem vezet szükségképp harmóniához és egyetértéshez, hanem elsodorhat a meghasonlás, a tragikus tudat/egzisztencia irányába. Sőt: éppen ez a fájdalom indít be az emberben egy hihetetlen dinamikájú transzcendenciát!

A filozófia kérdése tehát ez: miben élünk egyáltalán, mi a valóság (mi az ember valósága, és milyen valóság veszi körül). A valóság rétegei, dimenziói – például: történelem, társadalom, természet, etikum, esztétikum, anyag, szellem stb. – nincsenek közvetlenül adva *mint* idő, *mint* történelem, *mint* társadalom, *mint* természet stb., hanem a valóság és az ember érintkezési terében, közegében adódnak mint az ember által észlelt, megnevezett és feltárt valóság rétegek, ill. megnyilvánulások. Az észlelés és megnevezés nem közömbös tevékenység, amelynek semmiféle következménye nincs az észlelés, ill. a megnevezés tárgyára. A filozófiai tudatosság egyik mély és teljességgel soha ki nem aknázható – ha nem is belátása, de legalábbis erős feltevése –, hogy az észlelés és a fogalmi megragadás, a megnevezés közrehat az észlelő és az észlelt viszonyára. Ha ez a feltevés helyes, akkor ennek érzékeny következménye van mind az észlelő alanyra, mind az észlelt fenomenára, ugyanis mindkettő ebben a kölcsönös viszonyban nyeri el önnön valóját. Nem tudunk önmagában vett valóságról, azaz objektumról, amiként nem tudunk önmagában vett észlelőről, azaz szubjektumról sem, hanem csak az észlelésben adódó valóságról és az észlelés közben önmagára reflektáló szubjektumról. A gondolkodás legalább annyira reflektál az egzisztenciára, mint amennyire függ tőle.

Ebből nem az objektivitás lehetetlensége következik, hanem helyes értelmezésének követelménye. Mindenekelőtt objektív tény az emberi létezés végessége. Aki ezt figyelembe veszi, az igazodik az emberi végességhez mint objektív létadottsághoz, vagyis a legtisztább értelemben objektív; míg az, aki erre nincs tekintettel, és igyekszik megkerülni, hamis, reflektálatlan, episztemológiai értelemben felvilágosulatlan objektivitáskereső büvöletében él, amely nem egyszerűen megvalósíthatatlan – ettől még roppant hajtóereje lehetne a gondolkodásnak –, hanem elvételi a valódi objektivitást, és így nem csupán téves eredményre jut, hanem téves gondolkodási pályán halad, minélfogva veszélybe sodorja az ember egzisztenciáját, amennyiben hamis eszményt vetít eléje, hogy kimenekítse a végességből. (Holott a végesség meghaladásának egyetlen racionális módja annak elfogadása.) Itt élesen megmutatkozik a gondolkodás veszélye és felelőssége: az ember a valóságról alkotott gondolataihoz, eszméihez igazítja egzisztenciáját és „világ”-nak nevezett környezetét, mert a fizikai realitásokon túl – és emberi értelemben mindig valamiként a fizikai realitásokon „túl”, azokat transzcendálva létezőnk – abba a „világ”-ba rendezi be életét, amit a valóságról elgondol; ezért ha hamisat gondol, akkor az ahhoz igazodó egzisztencia is hamis lesz. És mivel a gondolkodás, bár képes reflektálni az egzisztenciára és önmagára is, de mégiscsak beleágyazódik az egzisztenciába, annak egyik létmegnyilvánulása, ezért nemcsak az igaz, hogy a téves gondolatok inautentikus egzisztenciát építenek, hanem az is, hogy az inautentikus egzisztálás téves gondolkodást indukál. Íme, végességünk! A filozófia nem kimenekít ebből a végességből, hanem éppen ellenkezőleg: belevet vagy visszavet.

A filozófiai gondolkodás sajátossága, hogy a kérdésben aktív, a gondolatok fogadásában passzív. Célja nem valami ismeretlen dolog felfedezése a világban – ez a természettudományos kutatás feladata –, hanem a feltárása mindannak, ami a gondolkodó lényt eleve körülveszi és hordozza, az elsajátító megközelítése annak, ami nagyon közelről érinti, de a mindennapi létezésben, dologi elfoglaltságai közepette észre-vétlen marad, vagy igencsak távolinak tűnik (a lét értelmessége, az én mint gondolkodó szubjektum létezésének sajátossága és értelme, az én-t érő stimulusok rendje és sajátossága, a szubjektum létfeladata stb.). Eredménye pedig nem valamiféle új eszköz vagy dolog, hanem maga a *gondolkodó szubjektum*.

Eddigi fejtegetésünk szerint a gondolkodó, szemlélődő, eszmélődő, egyszóval filozofáló ember és a valóság egymást konstituálják. Ez a kölcsönös konstitúció a hegeli rendszerben a szellem (amely valójában „cseles”

önkonstitúció), a mi jelenlegi szerényebb gondolatmenetünkben legtagabb értelemben a *kultúra*.⁶ A kultúra mint konstitúció azt jelenti, hogy az ember legátfogóbban értett létérdeke képezi az észlelés és megnevezés közegét, a valóság pedig ennek az érdeknek a közegében, és e közeg immanens törvényeinek metszetében adódik. A valóság tehát abban a formájában, ahogyan felelősen tudunk róla – más formát pedig nem ismerünk, bármi ilyesminek a feltételezése pusztán játék a képzelettel, a gondolkodás komolyságának megsértése –, kulturális mű, még pontosabban – hogy lassan ráforduljunk igazi témánkra, a művészetre – *műalkotás*.

Művészet

„Kunst hat ihren Begriff in der geschichtlich sich verändernden Konstellation von Momenten; er sperrt sich der Definition.”

(Theodor W. Adorno)⁷

Hogy mi a művészet, annak meghatározása az Adornótól vett mottó értelmében történelmileg változó, mert alkotóelemeinek együttállása szerint más és más. A lascaux-i barlang festményei, vagy a középkori román freskók keletkezésük idejében feltehetően a vadászat sikerét célzó mágia eszközei voltak, illetve *biblia pauperum*ként a hívek épülésére szolgáltak, tehát igehirdető, pedagógiai funkciót tölthettek be. A mi számunkra műalkotások.

Amit mi manapság művészetnek nevezünk, az egyike azoknak a racionális vonatkozásoknak, melyekkel az ember a világhoz viszonyul, és ezen emberi aktivitások egyik elemeként az újkori racionalizálódás folyamán különült el a kultúrán belül. Ezeket a világvonatkozásokat azért mondjuk racionálisnak, mert kifejezésük, tartalmi megfogalmazásuk érvekkel kritizálható (cáfolható, ill. igazolható) érvényességre tart igényt: a műalkotások a szépség, ill. (a modern művészetek) az autenticitás igényével lépnek fel.

Az embernek számos racionális viszonyulási módja van a világhoz. Ilyen a művészet mellett a tudomány, a filozófia és a vallás is, feltéve, hogy nem csupán egyetlen, az úgynevezett tudományos, hanem többféle racionalitást is megengedünk. Van azonban még egy sajátos racionalitás; ez a leggyakoribb és éppen ezért a legrejtettebb világvonatkozás: a mindennapi élet gyakorlati logikája.

Ha a művészet és a hétköznapi gyakorlat egyaránt sajátos, mindegyik a maga módján racionális viszonyulás a világhoz, akkor próbáljuk meg a művészet fogalmát a mindennapi élethez való kapcsolódásából, a két racio-

nalitás ütköztetéséből kinyerni, azzal a kérdéssel indítva, hogy vajon mennyire része a mindennapos életnek a művészet. Mivel az emberiség kultúrájának eddigi történelmében mindig és mindenhol találkozunk olyan tárgyvilággal és cselekvésformákkal, amelyek valamiként művészetre utalnak, ezért mondhatjuk, hogy a művészet egyetemes emberi jelenség. Ha pedig időben és térben egyetemes, akkor valamiképpen antropológiai jelentőségű, az ember lényegének eleme, vagyis hozzátartozik az *egészleges* emberi létezéséhez. Ugyanakkor – kivált azóta, hogy az újkori racionalizálódás eredményeként immár elkülönült világviszonyt, magatartás- és aktivitásformát, sőt egzisztenciámódot formál a kultúrán belül – nem magától értődő a kapcsolódása ezen élet mindennapos folyamataihoz, a gyakorlati élet logikájához. Viszonyuk hasonló a hétköznapi és az ünnepek kapcsolatához: egyik sincs meg a másik nélkül, de nem azonosak; egymást feltételezik, egymásra rímelenek, de nem olvadnak össze; egységes egészt alkotnak, de mint az egységes egész két eleme, nagyon is különböznek egymástól.

Ahogyan az ünnep sajátosságát a hétköznapi felől lehet a legérzékletesebben kidomborítani, ugyanígy a művészet sajátosságát is valami tőle különbözővel szembeállítva lehet a leginkább megvilágítani. Ámde mi is legyen az, amihez képest a művészet *eltérés*, mi az, aminek háttéréből *kiemelkedik*, mivel áll egységet alkotó *kontrasztban*? – Annyi bizonyos, hogy a művészet az ember egyik ... mije is? Tevékenysége? Szenvedélye? Kedvtelése? Időtöltése? Mivel, mint már említettük, a művészet a kultúrák tanúsága szerint egyetemes emberi jelenség, továbbá alkotás és befogadás (vagyis a befogadó is a művészethez szervesen hozzátartozó aktivitást végez), mindezek alapján joggal tarthatjuk az ember egyik lényegi sajátosságának, az emberi létezés egyik megvalósulási formájának. A művészet emberi *egzisztenciámód*. Több, mint tárgyalható cselekvés, művek létrehozása. Gondolkodás- és látásmód, szemlélődés és szemlélet, viszony a dolgokhoz, a világhoz, a létezéshez, a léthez. Aktív viszonyulás és cselekvő létezés, ami történetesen tárgyakat, műveket eredményez, amelyekben érzéki módon megjelenik, artikulálódik, testet ölt.

Mindez persze nem kizárólag a művészet jellemzője, hiszen az ember a művészet létmódján kívül is gondolkodik, szemlélődik, viszonyul a világhoz, a létezéshez, a léthez, és ekkor is aktívan és cselekvően létezik, elvégre tevékenységeket folytat, tárgyakat hoz létre. Különbözik-e akkor egyáltalán, s ha igen, miben tér el a művészi létmód a nem művészitől?

Az ember normális létmódján belül különböztessük meg egyrészt az átlagos mindennapiságot, másrészt azt a létmódot, amikor kiszakad a hétköznapiságból, meghaladja annak gyakorlatát, kilép perspektívájából, és egy másik, nem gyakorlati viszonyulásban szemlél mindent, beleértve hétköznapi világát és tárgyait is. (Az előbbi lenne a „hétköznapi”, az utóbbi az „ünneplés”). A normális emberi létezés mindkét egzisztenciamódot magában foglalja, és állandóan a kettő között vándorolva lényegében egyszerre tartózkodik mindkettőben – jóllehet az egyikben tartózkodva úgy látszik, mintha tartózkodna a másiktól, sőt megvetné. A filiszter és a művész mindenkiben jelen van, csak más és más arányban, intenzitással és tartóssággal.

A normális emberi élet többnyire a mindennapos létezés logikája szerint zajlik, amikor is a megszokott, begyakorolt, megtapasztalt és kitanult létezés biztonságos ösvényeit rója. A másik egzisztenciamód – szintúgy része a normális emberi létezésnek – a kilépés, az elszakadás, az ismeretlen felé fordulás szándéka, a kockáztatás, a változtatás törekvése. Legismertebb és legszokványosabb módja a *kérdés*, amely a gyermek természetes kíváncsiságától a filozófus szakadékos kutatásáig terjed. A kérdés az a gondolkodás megnyilvánulása. A gondolkodó ember egyszerre illeszkedik és kilép, befogad és elhagy, közel lép és eltávolít. E közeledő-távolodó mozgás céltárgya bármi lehet: egy közönséges fadarabtól az erdő borította tájon át a világegyetem egészéig; a kérdező ember szembogarától a lelke-énje legmélyéig; a közvetlen embertárstól a teremtő Istenig. A gondolkodás örök mozgás – szemben a hétköznapi átlagossággal, mely megállapodás, biztonságos tartózkodás, szélsőségeket kerülő óvatosság. Nem mintha a hétköznapi létezésnek ne lenne meg a maga sajátos gondolkodása. Nagyon is megvan. Ez a megállapodottság éber védelme, a békés egy helyben maradás szívós apológiája. Mozgás ez is: kitaró helyben és körben járás, állandó őrzése és szüntelen erősítése azoknak a határoknak, amelyek védik az ismerős élet ismerős történéseit, biztosítják a keretek között tartott folyamatok, élethelyzetek ritmusát, s mindezt óvják a nehezen kezelhető – mert szokatlan – kilengésektől, az átlagtól való eltéréstől, a hirtelen reakciót igénylő események betörésétől. A mindennapos élet legalább annyira határvédelem és a szokatlan dolgok elhárítása, mint amennyire serény belső toporgás és dolgos semmittevés. Ehhez a határookra ügyelő figyelemhez és a kiszámíthatatlan dolgok betörésének elhárítását célzó határorizethez jottányival se kevesebb intellektuális energia szükséges, mint az ismeretlennek nekifeszülő mozgáshoz, csak éppen nem igényel különösebb leleményességet, sem bátorságot, mert közösségi

műként maga mellett tudja azokat a kulturális-civilizációs mintákat, amelyek a magától értődés erejével megkímélik az otthon melegét védelmező polgárt az *egyéni* intellektuális erőfeszítéstől. Itt a megszokás gondolkodik, és a békés közhelyek végzik a gondolkodás amúgy roppant fáradságos és nemegyszer fölöttébb veszélyes mozgását.⁸ Ez a mozgás tehát fárasztó ugyan, ám alapszabályában véve lusta és erőtlen, de persze tüstént erőre kap és támadásba lendül, mihelyt valami tőle eltérő mozgás – megkérdőjelezvén őt – felrázza, és – kritizálva őt – a védekezés ellenállására készíti. Az ilyen megrázó és kritikus impulzusok forrása a művészet és a filozófia, valamint – nem mellesleg – a vallás.

A művészet a mindennapos létezéshez képest ellentétes mozgás: ahol a hétköznapi élet megáll, ott a művészet elindul, ahol az előbbi mozgásba lendül, ott ez lelassít, balra lép, míg az jobbra, s jobbra fordul, miközben az balra törekszik. Ez a szélsőséges ellentétesség persze jobbára a modernitásban valósul meg egészen provokatív mértékben, de lényegét tekintve a művészet mindig valamiként szemben állt a hétköznapisággal, kiemelkedett annak testmeleg belvilágából, még akkor is, amikor barátságosan viselkedett irányában: tetszetős díszítőelemekkel ékesítette, kedélyes dallamokkal bélelte, hasznos boltívakkal koronázta. Az igazi műalkotás mindig törés a spontán életmozgásban, meglepetés a megszokott terepet kedvelő életvitelben: megállásra kényszeríti az embert, letelepedésre egy jelenség mellett, elidőzésre egy történet világában, amit a mű megjelenít. Éppen ezért a köznapi élet *védekezik* a művészettel szemben, szelídíteni igyekszik kiszámíthatatlan mozgását úgy, hogy időt és teret szab neki: kimetszi, mintegy kiutalja számára az előadás, a kiállítás, a koncert idejét és a hozzá való teret.

A művészi ábrázolás soha nem ártalmatlan felmutatás. Amit a művészi alkotás bemutat, arra ráirányítja a figyelmet, a gyakorlati élet összefüggésében megbújó dolgot kiemeli kézre eső állapotából (*Zuhandenheit*), és az ember elé helyezi (*Vorhandenheit*), hogy látván lássa, így a gyakorlatba temetkező embert szembesíti világával, tárgyaival, cselekvéseivel, történéseivel, mindazokkal a dolgokkal, amik körülveszik, és mindazon erővel, amik benne és kívülről hatnak, és létezését meghatározzák. E szembesülés nem feltétlenül örömteljes, és nem mindig boldogító. Az ember az átlagos mindennapiságban csak olyan látásra törekszik – sőt többnyire csak olyat engedélyez –, ami a gyakorlati hasznosság síkján tájékozódik. Mert mindaz, ami ezen felül van, már *tesz vele* valamit: különleges figyelmet *követel tőle*, igénybe *veszi*, s arra *öszkéli*, hogy lépjen ki a mindennaposságból, abban az ér-

telemben, hogy nézzen szembe vele. Az efféle mozdulat nem idegen ugyan az embertől, de nem mindig hajlandó megtenni. Legfőképpen pedig nem akar állandóan és folyamatosan *kilépni* és megint csak kilépni. Alapvetően *maradni és tehermentesülni* akar, és csak akkor kilépni, ha az biztonságosabb, tartósabb elhelyezkedést ígér az elkerülhetetlen kilépés nyomában kialakítandó új megtelepedés békéjének egzisztenciális állapotában. Ezek alapján nagyon is érthető a mindennapos élet védekezése a spontán életösszefüggéseket minduntalan megtörő, megkérdőjelező művészettel szemben. Ezért alakította ki az európai és minden kultúra azokat a helyzeteket, amelyek eleve az efféle szembesülésekre szolgálnak. Lehetőséget kínálnak az embernek arra, hogy *tetszése szerint megválasztott* időben és helyzetben lépjen be a művészet által kidolgozott és felkínált észlelési dimenziókba. Egyébként pedig nyugodtan üljön meg a mindennapok gyakorlatias békéjében.

Megjegyzendő: A fegyelmező kényszerítés nem valami idegen jelenség a művészet számára, hanem nagyon is ismerős, hiszen a művészi tevékenység lényegi eleme a megformálás, a határok megvonása, keretek megrajzolása. Művészi artikuláció nem lehetséges önfegyelem nélkül, ami a művészen ható erők, belső indítások és külső ösztönzések, a lelki indulatok és az ihlet összerendezése, megformálása azért, hogy minden erő, hatás, szenvedély és gondolat a műre koncentráljon, és testet öltve benne koncentrálódjék. Ha ezek az erők összedolgoznak a művészen, akkor szabadon alkothat; ha valamelyik elszabadul és önállósul, akkor oda a művész szabadsága.

A megformálás ereje nem független a választott formának való engedelmségtől; így lesz a műalkotás koncentrált *létezés*. A művészet a létezők köréből, a világból veszi anyagát. A művészi megformálás révén *sűrit*, a sűrítéssel *kiemel*, a kiemeléssel *láttat*, és láttatván a lét *megismerését* szolgálja; a létezők láttató megvilágításával pedig végső soron a befogadó ember *megvilágosodásán* dolgozik.

A mindennapos élet is megjeleníti a létet, és nincs híján az átlagos létezéshez szükséges világosságnak és alanyi megvilágosodásnak sem, de a maga mindenkori gyakorlati, pillanatnyi igényei szerint látja, és a napi hasznosság horizontjában láttatja a dolgokat. A művészet, mely kilépés a mindennapi létezés átlagosságából, egyben kilépés a hozzá tartozó horizontból. Ezért képes a gyakorlati hasznosság világát elhagyó művész arra, hogy minden gyakorlati kötődés nélkül magára a létezőre koncentráljon: elhagyva a befőzésre készülődő háziasszony perspektíváját, megfessen egy tál gyümölcsöt, kilépve a gazda szorgalmas serénykedéséből, megmintázzon egy lovat, túlemlelkedve a földmérő dolgán, megfessen egy

tájat; feltörve és messze meghaladva a jogalkalmazó bíró horizontját, elemezve bemutasson egy emberi drámát, vagy kiszabadulva a szerelmes férfi és nő vágy fűtötte te(l)hetetlenségéből, zenébe sűrítse a szerelem szenvedélyét, vagy – filozófusként – kilöködve minden spontán világtértésből, felmutassa a spontán világtértés lehetőségének csodáját (és csapdáját).

Megvan tehát a joga a művészetnek; és a művészet nélkülözhetetlen a *teljes* emberi élet számára. Ugyanakkor megvan a joga az átlagos mindennapiságnak is, az intellektuális szürke közepszerűségnek, amely csak akkor éled fel és vált haragos színre, ha határait feszegetve lusta békéjét fenyegetik. És ez a s(z)erény bambaság is nélkülözhetetlen. Elvégre ebben a dimenzióban éli az ember élete anonim hétköznapjait – a művészember is.

Ami az átlagos mindennapiságot illeti, korunk nyugati kultúrájának embere⁹ inséges szellemi állapotban van. Szellemi égboltjáról hiányoznak a nagy, átfogó szimbolikus rendszerek, amelyek az emberi létezés végső perspektíváit jelenítenék meg a társadalmi élet szintjén. Itt elsősorban a vallásra kell gondolnunk, mint olyan végső értelemadó rendszerre, amely egy meghaladhatatlan horizont képviselőjeként lehet jelen a szimbólumaival, s így prezentálhatja az immanenciában létező ember számára azt a kontrasztot – transzcendenciát –, amelynek akár imaginárius irányából ráláthat saját világára, és ebben a rálátásban találkozhat vele. Kontrasztvalóság, valódi „más” nélkül nem lehetséges találkozás. Márpedig a XXI. század nyugati emberét jobbára a civilizáció maga emelte mesterséges világa zárja magába. – Mi ez a civilizáció? Továbbá a vallás hihetőségi potenciáljának megrendülésével mi lehetne a találkozás közege?

A találkozás-esemény feltételezi, hogy az ember különbözőnek tudja magát attól, ami vele szemben felbukkan, amivel találkozik. A magyar „találkozik” szó visszaható ige, vagyis az alany önmagán végzi a szóban forgó cselekvést. E tapintatos nyelvi jelzés rávilágít a találkozás-esemény egyik sajátosságára, arra, hogy a találkozás döntő része nem csupán maga a tárgyi esemény – egy másik létező konkrét megjelenése az ember észlelési horizontján, ill. a legtágabb értelemben vett léttérben –, hanem az is, ami annak nyomán a találkozó alany(ok)ban végbe megy: a megrendülés és a kísérő reflexió, ami nem csupán a találkozásban felbukkant külső objektumot, a „más”-t, a „másik”-at, veszi számba, hanem az alany, az „én”, az „ön-maga” benső világában bekövetkezett átalakulást is (ha volt, akkor azt, ha nem volt, akkor azt). E belső esemény folytán a valódi találkozásban egyszersmind önmagunkal találkozunk. Ezt fejezi ki a visszaható ige.

Hol mehet végbe a modern ember találkozása saját világával, végső soron tehát önmagával? Az ember lényegi jellemzője egyfajta nyugtalanság, bizonytalanság. Ez szüntelenül arra ösztökéli, hogy biztonságot keressen egészen addig, hogy szinte egybeforr azzal, amittől biztonságát reméli, ám ugyanez a nyugtalanság egyszersmind újra és újra kiszakítja az adott jelenben biztonságot kínáló szerkezetből, világból, tárgyi és pszichikai állapotból. Az antropológiai – azaz nem ideiglenes pszichikai hangulatként és végképp nem kóros állapotként értendő, hanem emberlétünkkel adott – nyugtalanság nem szüntethető meg az ember lényegi sérülése nélkül. Nem leküzdeni kell, hanem megküzdeni vele, vagy még inkább küzdeni vele és általa. Az így értett nyugtalanságnak és küzdelemnek több formája van: tudomány, filozófiai gondolkodás, vallás, művészet. E formák mindegyike ellentmondásos, mert miközben leküzdeni akarja, ugyanakkor táplálja is a nyugtalanságot, hiszen maga is abból táplálkozik; így hát egyszerre küzd ellene és vele. Jóllehet mindezen formáknak van egyoldalú, kizárólag a nyugtalanság megszüntetését célzó változata (az ideológiaként funkcionáló tudomány és gondolkodás, a pusztán szórakoztató művészet, a vallási fundamentalizmus). Mivel azonban már hosszú szellemtörténeti múlttal rendelkeznek, amelyre pillantva észre-vehető az esetleges jelenbeni torzulás, ezért – kellő akaratral – orvosolni lehet a negatív tendenciákat. Van azonban egy új, eleddig még szellemtörténelmi múlttal nem rendelkező, ezért a gondolkodás számára nem kellően artikulálódott társadalmi létforma, amely éppen múlt nélkülsége folytán egyelőre ébredő, de még nem kellően éber tapasztalat tárgya – azaz nem lehet tudni, hogy micsoda valójában –, ennél fogva észre-vétlenül hat az emberre, beleértve antropológiai nyugtalanságát is. Ez a *technika*. Erre vonatkozóan csak gondolati sejtéseink vannak,¹⁰ mindazonáltal ezek egy irányba mutatnak, és a technikát olyan szerkezetnek vélik (a heideggeri *Gestell* értelmében), ami mintegy befagyasztja az ember antropológiai nyugtalanságát. A technika szerkezete békés eszközkezelővé fokozza le az embert, valamiféle sajátos kvázi természeti működésbe zárja (természeti működésen itt azt értve, amikor valamely létező szubjektivitás nélküli szubjektumként, azaz rákérdés és reflexió nélkül valósul meg egy eleve meghatározott létformában).

A nyugtalanság megszüntetve-megőrző gyakorlásának kulturális formája a művészet, amely – feltéve, hogy nem simul bele üres szórakoztatásként a civilizációs öszképbe, hanem valóban reflektál, kilép és kilépett – lehetőséget ad arra, hogy az ember találkozzék világával és önmagával is.¹¹

Művészetfilozófia

Hogy mi a művészetfilozófia feladata, arra első lépésben Hegel híres hasonlatával lehet válaszolni, mely szerint „Mínerva baglya csak a beálló alkonnyal kezdi meg röptét”, amikor a „valóság már befejezte alakulását”. Vagyis előbb a művészetnek kell előállnia ahhoz, hogy megindulhasson a filozófiai reflexió, és felléphessen a mű-

vészetfilozófia. Ám ha a művészetfilozófia is rábizza az alakulást a művészet valóságára, a művészetekre, és csak akkor kezd munkába, amikor a mű elkészült, miben különbözik a művészetkritikától, a műbírálattól? Mitől lesz a reflexió művészetfilozófia?

A választ a hegeli kép mélyebb és körütekintőbb értelmezése adhatja meg. Mit jelent az, hogy a „valóság már befejezte alakulását”? Bizonyos, hogy ezt nem idő-

ben kell érteni, jóllehet az „alkony” kifejezés mintha a temporalitást erősítené. A valóság nem az időben van, hanem a valóságnak van ideje – múlt, jelen és jövő –, de ezek a temporális indexek mind valóságot jelölnek, a valóságadódás módjai. Az alkonyt tehát nem úgy kell érteni, mintha a filozófus várakozna a valósággal szemközt, ahogyan Ninive napjait számlálgatva Jónás várta a menedéket nyújtó tők árnyékában a pusztulást jövendölő átka megvalósulását. A valóságban ugyanis Ninive sorsa már a 40. nap előtt eldőlt, hiszen már mindig el volt/van döntve, már mindig is valóság volt/van/lesz, csak éppen Jónás ezt nem tudta, ezért várta, hogy *valóra* váljon, amit ő akart, holott csak azt várhatta volna, hogy mikor mutatkozik meg a már való valóság az ő számára is, azaz mikor válik kézzelfogható *realitássá*. Filozófushoz, de prófétához még inkább méltatlanul azt gondolta, hogy amit ő valóságosnak gondol, az reálisan, ténylegesen is valóságos lesz, mégpedig szükségszerűen és éppen úgy, ahogyan ő gondolja. Ám a Valóság megcáfolta. A fejlemények alapján be kellett látnia, hogy helytelenül gondolkodott róla, pontosabban Istenről (mentségére szolgáljon, hogy ez utóbbiról tényleg nagyon nehéz helyesen gondolkodni, hozzá képest a valóság egyszerűbb feladatnak látszik).

Mindazonáltal az első lépés a valóságé, és alapesetben a filozófia türelmesen várja az alakulás eredményét. Ez az álláspont azonban nem a semmittevés apológiája, amiként a filozófia sem a tétlenség apoteózisa, hanem a valóságot megragadni akaró gondolkodás egyetlen lehetséges módszere. A filozófus nem tervez, és nem valósít meg. Minek tervezni, ha a valóság már meg van tervezve, és mit kellene megvalósítani, amit a valóság nem valósított meg a maga *praesens perfectumában*, örök jelenében? Mindazonáltal e ráérősség ellenére a filozófia dolga nem könnyű. A valóság ugyanis az alakulásnak, a kezdésnek és a befejezésnek ezernyi módját eszeli ki, és állandóan zavarba hozza a filozófiát. Soha nem tudható, hogy alakulása mikor, melyik fázisban van, van-e már reflektálnivaló, vagy még várni kell, vagy esetleg már el is szalasztottuk a dolgot. A valóság sziporkázó, leleményes és furfangos, tele meglepetéssel: látszattal varázsol valót, és valót öltöztet látszatba. Soha nem tudjuk, hányadán állunk vele. Így hát miközben a filozófus *látszólag* télen várakozik, *valójában* nagyon is el van foglalva azzal, hogy álmélkodva szemléli a valóság alakulását, és mivel soha nem tudhatja, hogy az hol is tart, ezért mindazt, amit szemlélvén lát, gondolkodással próbálja befejezette, azaz valóságossá gondolni. Egyszóval gondolkodik. A gondolkodás soha nincs teljes szinkronban a valóság alakulásával. Mivel nem lehet tudni, hogy egy-egy jelen-

ség mikor éri el teljességét, és kínálkozik fel a nyugodt szemlélésre, ezért a gondolkodás szüntelenül figyel és reflektál; és szemlélve a valóság szakadatlan alakulását, egészségességeket, azaz lényegeket gondol a jelenségekbe, vagy gondol el a jelenségekhez. Ezzel ugyan kockáztatja, hogy elvétí a dolgot, mert a valóság nem úgy *van* a maga örök jelenében, ezért majd nem úgy fog alakulni – nem úgy lesz realitás –, ahogy a gondolkodás a jelenségeket értelmezve elgondolja, de az is lehet – és az emberrel szoros kapcsolatban lévő valóságtartományok esetén ez történik –, hogy elébe siet a valóságnak, és az lesz valóságos, amit gondol. Nem azért, mert gondolja, hanem azért, mert szükségszerűt, azaz igazat gondol, vagyis olyasmit, ami a valóságban már benne van, csak esetleg még nem realizálódott, hanem az emberre bízott. Idővel már nem is lehet tudni, hogy a gondolkodásban mi a valóságos és mi a valóságosnak gondolt; mi az, ami (mint valóság) illeszkedik a gondolkodáshoz, ill. ellenáll a gondolkodásnak. Gondolat és valóság igazi páros táncot jár a filozófiában. Nemcsak a valóság válhat gondolattá, hanem a gondolatból is lehet valóság. Ez utóbbi a gondolkodás félelmetes kockázata. Egyáltalán nem mindegy, hogy mit gondolunk. Mert a valóság nem igazít el iskolásan, és olykor befogadja a gondolatot, de mindig a maga módján *valósítja* meg. Játékos és vibráló képeit a gondolkodásnak kell megszűrnie és egységes gondolattá illesztenie. És lehet, hogy ez a kép lesz az igazi valóság, amit a valóság a realitásba rejtett, és csak arra várt, hogy az ember ki-gondolja. A gondolat és a valóság találkozása bizonyos, ugyanakkor nem tudjuk, mikor és hogyan valósul meg ez az esemény. Nem tudjuk *előre*, de *utólag* sem lehetünk biztosak abban, hogy *jól* tudjuk, amit tudunk. „Minerva baglya csak a beálló alkonnal kezd meg röptét.” – S mivel az ember ebben az ontológiai bizonytalanságban él, újra és újra a valóság megismerése, alkotása, befogadása, utánzása vagy épp rombolása révén tesz kísérletet a létezés egészét átható összefüggések megragadására.

Mi következik mindebből a művészetfilozófiára? A *Jogfilozófiából* vett előző Hegel-idézet mellé állítsunk ugyanonnan egy másikat: „Megismerni az ész mint rózsát a jelen keresztjében, s ezzel örülni ennek a jelennek: az észszerű belátás, a megbékélés a valósággal [...], amellyel a filozófia azokat ajándékozza meg, akiket egyszer az első szózat felszólított, hogy [...] ne egy különösen és esetlegesen álljanak, hanem abban, ami magán- és magáértvaló.” Témánkra alkalmazva: az „ész”, avagy a „rózsa” a jelen keresztjében a művészet jelenbeni reális valósága, tehát a műalkotások együttese, a művészek önértelmezése, a műkritika, és minden,

ami a művészet világában aktuálisan van és történik. Ez a filozófiai szemlélődés elsőséges tárgya, erre irányul a közvetlen reflexió. Ezt kell megérteni az igazságára, vagy a sajátos hegeli kifejezésekkel a „magán- és magáértvalóságá”-ra tekintettel. A megértés több, mint a jelenségek és az okok számbavétele; ez csupán a megértendő anyag összegyűjtése. A megértés az összegyűjtött anyagban, a jelen állapotban rejlő *szükségszerűség*, tehát az *értelmesség*, tehát az *igazság* megragadása. Addig nem lehet szó megértésről, amíg a vizsgálódás nem tapint rá valami szükségszerűségeire – igazságra. Mert csak ez mondható valóságnak a szó teljes értelmében. Ez a valóság nem a jelenség mögött van platóni módon, de nem is a jelenségben arisztotelészi módon, hanem a jelenségnek az egészben elfoglalt helye-jelentősége adja, de nem úgy, hogy az egész – önnön szükségszerűségének egyik elemeként – mintegy magába oldja,¹² hanem úgy, hogy nem nélkülözheti a realitását. A rész realitása nélkül nincs egész valóság. A valóságnak realitássá kell válnia, hogy önmaga lehessen, és a realitásnak a valóságot kell megjelenítenie, hogy igaz lehessen. Világítsuk meg e bonyolultnak tűnő megfogalmazást a műalkotással! A műalkotás érzéki-tárgyi realitása nem azonos a mű teljes valóságával, de azt közvetíti, arra mutat, és értelmét/igazságát abból meríti. Példával: a műalkotások érzéki realitása közvetíti az ember számára a világot – és ezen közvetítés nélkül az embernek nincs világa, legföljebb csak tárgyi környezete –, de a világ mint egészlegesség bocsájtja az igazságot a műalkotás rendelkezésére úgy, hogy a mű jeleníti meg a világ igazságát/értelmét/valóságát.

A rózsza a jelen keresztjében tehát azt jelenti, hogy a rózsza „igazsága” – vagyis az, ami a rózsát rózsává teszi – nem más, mint egyrészt a természetben mint egészben elfoglalt helye; másrészt annak a helynek, vagyis a rózsának a természet számára való jelentősége, röviden: az, amit a természet jelent a rózsának és a rózsza a természetnek. Akkor látom be a rózsza igazságát, ha belátom, hogy szükségképpen része a természetnek, és ugyanakkor az átfogó természet szükségszerű a rózsza számára. A kettő egy és ugyanazon szükségszerűség – a *lét* szükségszerűségének, avagy igazságának, avagy értelmének – egymást feltételező mozzanata. A művészetre alkalmazva ez azt jelenti, hogy a művészet nem vizsgálható önmagában, hanem annak a totalitásnak a szükségszerű mozzanataként, amely nélkül a művészet nem az, ami, és amihez ugyanakkor szükségszerűen tartozik. Magyarul a *művészetfilozófia*, miközben közvetlen tárgya a művészet, mindig egyben ontológia is: akkor közelítheti meg

a művészet valóságát, ha képes a jelenbeni realitásában a lét szükségszerű mozzanatának, a lét egy sajátos megnyilvánulásának, érzéki jelenvalóságnak tekinteni. Úgy is fogalmazhatunk, hogy a *művészetfilozófia* csak akkor az, ami, ha több, mint művészetfilozófia. Ha annak a valóságnak az „imitációja”, amely felől az ember szükségszerű bizonytalanságban van.

Az így értett művészetfilozófia nem valamiféle előzetesen kidolgozott ontológiát akar alkalmazni a művészetre, a műalkotás létét a lét egy speciális megvalósulásaként mutatván fel – ez azt jelentené, hogy művészetfilozófia az ontológia szolgálóleánya –, hanem a műalkotás lét-története alapján igyekszik kidolgozni egy ontológiát, azt kérdezve, hogy miféle lét az, amely műalkotásokban manifesztálódik. Mit „tud” a lét, ha műalkotásokat képes létbe emelni, létrehozni vagy engedélyezni vagy küldeni (ihlet formájában)? Ebben a kérdésben kitüntetett heurisztikus szerepe van az antropológiának, mivel a műalkotás a testlélek ember és az érzékiségben jelentkező lét találkozása: az emberi műalkotásban válik emelkedett értelemben érzékivé a lét. Itt is számos kérdés merül fel: miben különbözik ez az érzékiség a természeti érzékiségtől; miben különbözik a lét természeti-érzékivé válása a lét művészi érzékivé válásától stb. – Amikor tehát számot kívánunk adni az emberi létezésen áttörő alkotói-poietikus erők eredetéről és azok működéséről, elkerülhetetlenül vissza kell tekintenünk az ember ontológiai helyzetére.

Néhány filozófiai relevanciájú feladat, ami a művészetre hárulhat, és művészetfilozófiai reflexiót igényel.

A modernitás jellemző törekvése, hogy kilépjen a kulturális közvetítésből, és a tudomány segítségével „szemtől szembe” nézzen a dolgokkal. Hegel figyelmeztet arra, hogy a polgári társadalom tételezi a szubjektumot, de nem tételezi, avagy üresen hagyja a szubjektivitást, már csak azért is, mert a szubjektivitás olyan fogalom az emberről mint a társadalom szubjektumáról, amilyenell maga a társadalom nem szolgálhat. A modern polgári társadalom ugyanis elvont: az addigi világtörténelemtől való emancipációban konstituálódik. A modern ember számára tehát közvetíteni kell mindazt, amitől elszakadt, és amiket az egyedül a szükségletként tudatosított életen kívül hagyott, de meg nem szüntett. Ilyen a történelem, a társadalom, a természet.¹³ Ezek közvetítése a modernitás elidegenedése közepette egyebek között a művészetre hárul. Miért nem a tudományra? Mert a tudomány a szabályozott, megfigyelmezt tapasztalattal dolgozik,

és kimarad belőle az ember és az őt körülvevő valóság eleven, megélt viszonya.

A tudomány hegemoniájával szemben a művészet feladata lehet a teljes értelemben vett tapasztalat rehabilitálása. A tudományos tapasztalat módszeres és szisztematizált. Ezzel szemben létezik a művészi tapasztalat, ami egy bizonyos sajátos értelemben *an-archikus*: nincs kezdete, mert öröktől fogva, folyamatosan tart. Nem előzetes megfontolás alapján és módszeres szabályok szerint kezdi vizsgálódását, például először is tisztázva tárgykörének terjedelmét, megismerési módszereit, az azokkal elérhető eredményeket stb. Az egzisztenciális, a művészi tapasztalás már mindig tart, vagy ha úgy tetszik, maga az örök kezdet, mert a valódi tapasztalás – akárhányszor ismétlődnek is valaminek a megtapasztalása – mindig új kezdet (a tapasztaló alanynak mindenképpen). A műalkotásban, a bölcsességben csupán forrpontra jut, és kicsapódik. Bár nem feltétlenül tárgyasul, vagy ölt közzölhető formát. Nyelvi öltözete lehet a kérdés és az elnémulás is. Fegyelmezett, de nem a tudományos módszer egzakttsága, hanem a tapasztalathoz ragaszkodó őszinteség és komolyság értelmében. A tapasztalati anyagának – az életnek, az egzisztenciának – zezugait, felvillanásait, árnyalatait, mozgását követi, és nem egy preparáló

módszeres megfigyelés sémáiba kényszerített valóság-szeletet vizsgál akkurátusan. A művészi tapasztalás azért is *an-archikus*, mert nincs más kezdete, mint a tapasztalati anyag időtlen, szüntelen hullámozása és a tapasztaló szubjektum szüntelen észlelő érzékenysége. A művészi tapasztalás e két pólus találkozása, küzdelme, dialógusa, egymásra hatása: beszéd és meghallás. Jogosságát ez a kérdés támasztja alá: vajon a valóság tárgyilagos, tényeket soroló kutatásával mindent megtudunk arról, ami *van* – vagy létezik a valóságnak egy (esetleg több) olyan dimenziója, amely csak a szubjektumban mutatkozik meg mint az érzékeny szubjektumot megszólító, lábba hívó, örömbé hízó és kétségbeejtő, fölemelő és lesújtó erő, aktivitás, hatás? Vajon nem ezeket a dimenziókat észleli az ember a művészi és a vallási éberségben? Vajon nem ez a tényeken túli Valóság jelentkezése?

JEGYZETEK

- 1 FICHTE, Johann Gottlieb: Első bevezetés a tudománytanba. = *Válogatott filozófiai írások*. (Ford. Endreffy Zoltán) Bp., Gondolat, 1981, 35.
- 2 A pontos idézet: „Mindamellett, nekem így tűnik, a művész munkáján kívül akad még egy módja annak, hogy a világot *sub specie æterni* ragadjuk meg. Ez pedig – így hiszem – a gondolat röpte, mely hasonlóképpen suhan el a világ fölött, meghagyva azt annak, ami – odafönről, a repülés közben szemlélve.” *Észrevételek*. (Ford. Kertész Imre) Bp., Atlantisz, 1995, 13.
- 3 Vö. KOSLOWSKI, Peter (Hrsg.): *Orientierung durch Philosophie. Ein Lehrbuch nach Teilgebieten*. Tübingen, J. C. B. Mohr (Paul Siebeck), 1991, 2–4.
- 4 KOSLOWSKI, Peter: *i. m.*, 3.
- 5 KOSLOWSKI, Peter: *i. m.*, 4.
- 6 A kinyilatkoztatásra támaszkodó vallások képezik az ellenpróbát: a kinyilatkoztatás fogalmában egy *alapításra* – tehát nem konstitúcióra – hivatkoznak. Mindazonáltal ennek az isteni alapításnak *emberi* történelmét élik, vagyis a kultúra közegében élik meg. Egyedül a hit az az aktus, amely magára az alapításra, a kinyilatkoztatásra irányul. A hit viszont nem emberi teljesítmény, hanem sokkal inkább az emberrel megcső történése, elvégre az Alapító *kegyelme*, tehát ajándék. Emberi teljesítmény viszont az általa lehetővé tett hívő egzisztencia eleven kibontakoztatása.
- 7 ADORNO, Theodor W.: *Ästhetische Theorie. Gesammelte Schriften* Bd. 7. Frankfurt am Main, Suhrkamp, 1970, 11.
- 8 Vö. ALMÁSI Miklós: *Anti-esztétika. Séták a művészetfilozófák labirintusában*. Bp., Helikon, é. n., 33.
- 9 Itt is, mint eddig, gondolatmenetünk főként a nyugati kultúra értelmezési keretében mozog.
- 10 Vö. TILLMANN J. A. (szerk.): *A későújkor józansága I–II. Olvasókönyv a tudományos-technikai világfelszámolás tudatosítása köréből*. Bp., Göncöl, 1994/2004.
- 11 A műalkotás láttatja a világot, vö. VATTIMO, Gianni: A művészet halála vagy alkonya = BACSÓ Béla (szerk.): *Az esztétika vége – vagy se vége, se hossza?* (Ford. AMBRUS Gergely et al.) Bp., Ikon Kiadó–ELTE Esztétikai Tanszék, 1995, 13–26.
- 12 Erre irányul Søren Kierkegaard Hegellel szembeni kritikája: az egzisztencia (értsd: az individuális ember) nem pusztán mozzanat egy totális egészben – legyen az a természet vagy a történelem vagy az abszolút szellem önmagához térése –, hanem önmagában álló, abszolút egyedi valóság, szemben egy másik végtelen abszolút egyedi valósággal, Istennel; s ezért létének valóságát nem a természetben, társadalomban, a szellem történelmében elfoglalt helye határozza meg, hanem az Istenhez való viszonya.
- 13 Vö. RITTER, Joachim: Szubjektivitás = *Válogatott tanulmányok*. (Ford. PAPP Zoltán) Bp., Atlantisz, 2007, 81–111.